

De St. - Nicolaaskerk te Denekamp: klein begonnen, groot geëindigd

Ben Kooij en Zeno Kolks

Inleiding

De St.-Nicolaaskerk in Denekamp - in het uiterste noordoosten van Twente - behoort tot de meest interessante kerkgebouwen van dat gebied (zie afb. 1). Helaas is het oudst nog bestaande gedeelte van deze kerk, het schip, ten gevolge van latere verbouwingen ingrijpend gewijzigd, zodat een reconstructie van de oorspronkelijke toestand en de daarmee samenhangende datering de nodige vraagtekens oplevert. Onlangs kon wél klaarheid worden gebracht in de datering van de toren, die later aan het schip is toegevoegd. Het koor, dat aan de andere zijde van dit schip aansluit, bestaat niet meer sinds het begin van de 19de eeuw.

In dit artikel willen de auteurs de bouwtijd van de verschillende onderdelen van de kerk onder de loep nemen en tevens een poging doen, deze veronderstelde tijd van ontstaan nader te onderbouwen. Hierbij is dankbaar gebruik gemaakt van aanvullend bouwhistorisch maar vooral dendrochronologisch onderzoek. In deze beschouwing zijn ook de twee latere oostpartijen betrokken, waarvan de dateringen eveneens – maar nu op grond van bronnenmateriaal – iets zijn bijgesteld.

Eerste stenen kerk

Het oudste gedeelte van het huidige ensemble is – zoals gezegd – het schip (zie afb. 2). De bouw van de kerk, waarvan dit schip deel uitmaakte, wordt in verband gebracht met de stichting van de parochie Denekamp. Hoewel een pastoor (plebanus) daar ter plaatse niet vóór het jaar 1276 wordt genoemd, neemt de bekende Twentse heemkundige W.H. Dingeldein aan, dat de afsplitsing van de nieuwe parochie Denekamp van de moederparochie van de H.H. Simon en Judas te Ootmarsum in het midden van de 13de eeuw heeft plaatsgevonden.¹ Patroon van de nieuwe parochie werd de schippersheilige Nicolaas. Kennelijk heeft het riviertje de Dinkel, dat ten zuiden en ten westen van de oorspronkelijke nederzetting stroomt, in de middeleeuwen voor aanzienlijke bedrijvigheid op het gebied van de scheepvaart in het dorp gezorgd. Men gaat er algemeen vanuit dat het overstromen van het riviertje de Dinkel, dat nog niet lang geleden regelmatig plaats vond, samenhangt met de keuze van de patroonheilige.

Sinds het verschijnen van E.H. ter Kuile's *Geïllustreerde Beschrijving van Twente* in 1934 wordt algemeen aangenomen, dat het bestaande schip in twee perioden tot stand is gekomen: de oostelijke travee in de 13de, de westelijke in de 15de eeuw. Als redenen voor dit veronderstelde verschil in bouwtijd voert hij aan: de aanwezigheid van steunpunten voor muraalbogen bij de oostelijke hoekpijlers, en het ontbreken daarvan bij de andere stutten, de afwijkende profilering van de dekplaten van de hoekpijlers ten opzichte van die van de rechtstanden onder de triomfboog, het verschil in lengte tussen de beide traveeën, de zijns inziens vreemde en onorganische plaatsing van de thans dichtgemetselde ingang aan de zuidzijde en het volgens hem buitenwerks zichtbare verschil in de steenlagen. Tot het 13de-eeuwse gedeelte rekent hij – behalve het muurwerk van de oostelijke travee – de daarin aanwezige voormalige ingang, de kolonnetten en de triomfboog. Als 15de eeuws beschouwt hij, naast het muurwerk van de westelijke travee, ook de steunberen en de kruisribgewelven.²

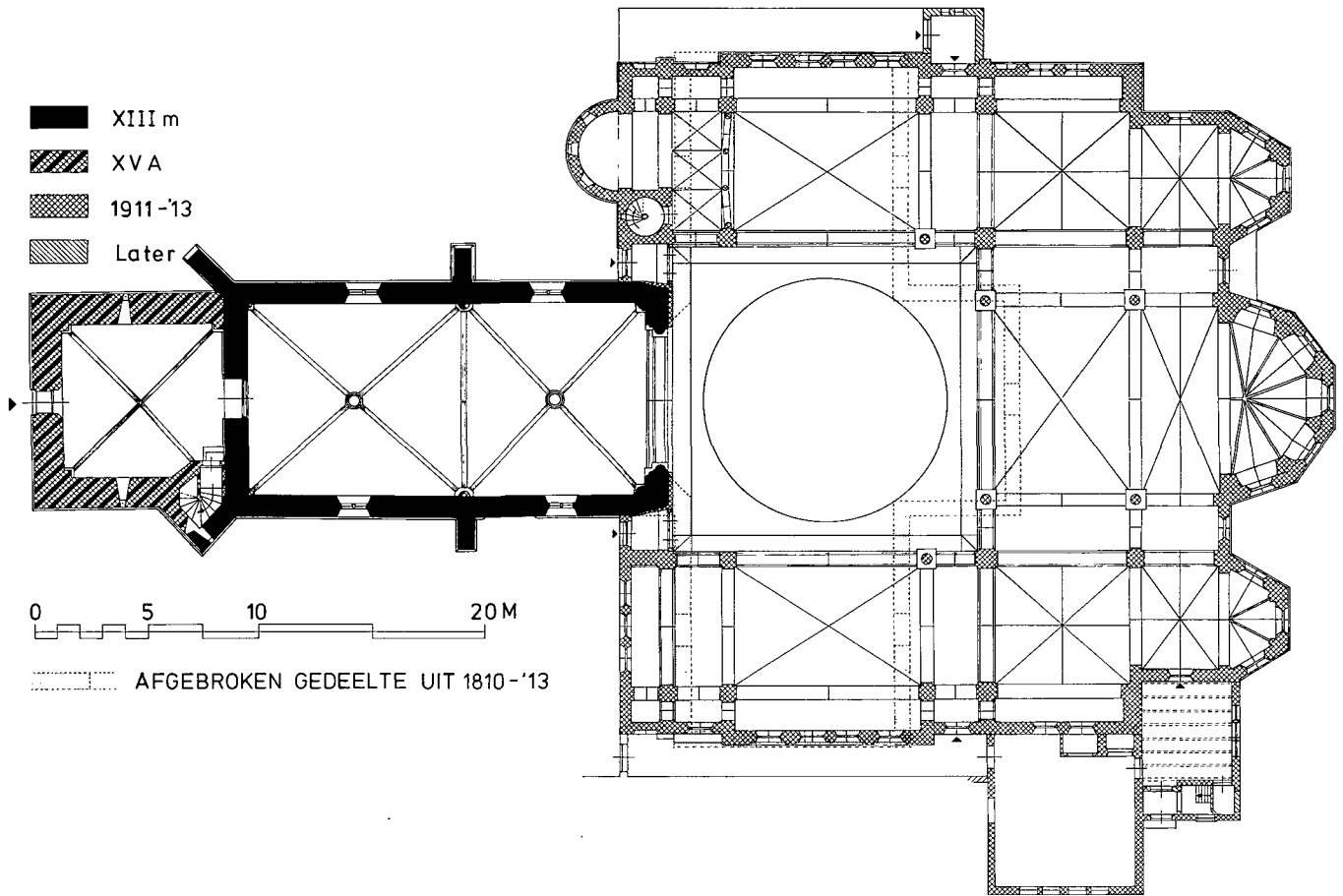
Ondanks de plausibiliteit van Ter Kuile's reconstructie van de bouwgeschiedenis, kleven aan zijn hypothese toch enkele onlogische consequenties. Ervan uitgaande, dat de westtravee in haar huidige gestalte laatgotisch zou zijn en de oostelijke vroeg-gotisch, waarom zouden dan in het schip overal kolonnetten en aan het schip laatromaans geprofileerde daklijsten zijn aangebracht? En waarom zou bij de verbouwing in de 15de eeuw de ingang zijn verplaatst van de westgevel naar de zuidgevel?

Zo lang een uitgebreid bodemkundig onderzoek nog geen antwoorden heeft gegeven op deze vragen, kunnen alleen hypothesen naar voren worden gebracht. Ons lijkt een gelijktijdige bouw van beide schiptraveeën logischer dan een totstandkoming in twee, twee eeuwen uiteenliggende perioden. Deze laatste visie wordt niet alleen ondersteund door de datering in de *Voorloopige Lijst*, maar ook door het type van de kap van het schip (sporenkap), die echter niet meer oorspronkelijk is (zie afb. 3).³

Al omstreeks 1977 had de heer A.A.M. Warffemius, bouwhistoricus bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg geconstateerd, dat deze kap van het schip niet in verschillende perioden tot stand is gekomen, maar één geheel vormt en daarom uit één en dezelfde periode stamt. Tevens constateerde hij dat de volgorde der spanten was gewijzigd. Zowel Janse als Warf-

Afb. 1. Exterieur van de St.-Nicolaaskerk te Denekamp vanuit het noordwesten, foto A.J. van der Wal 1982, archief RDMZ.

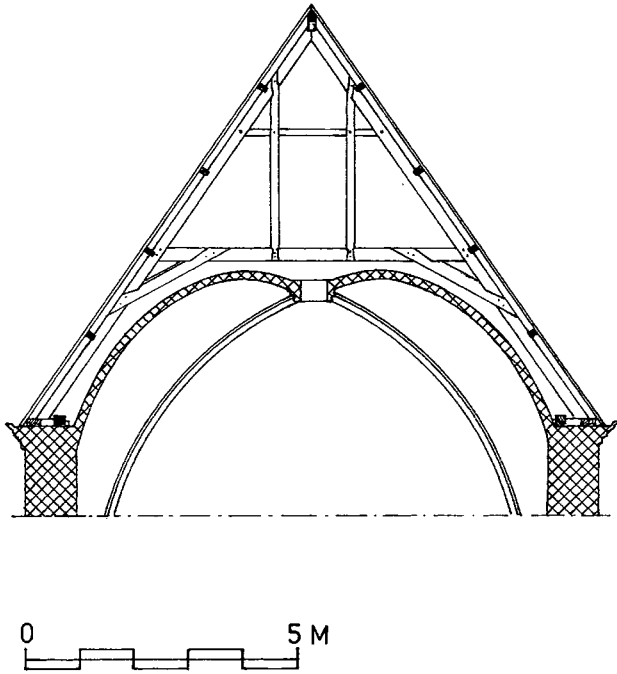
Afb. 2. Tekening van de plattegrond van de kerk met dateringen van de bouwfases, B.H.J.N. Kooij 1997. Tekening gemaakt naar tekening van W.A. Hemsing 1930, de ontwerptekening van de koepelkerk uit 1910 van W. te Riele Gz. en eigen waarnemingen in 1999.

femius gingen er vanuit, dat de oude kap vervangen was bij de verbouwing van 1810 - 1813 toen een transept en een nieuw koor werden gebouwd (zie afb. 6).⁴ Volgens Janse werd op het platteland van Nederland, vooral in het oosten en het noorden, de enkelvoudige sporenkap nog lang toegepast. Soms zal daarbij, schrijft hij, het voorbeeld van een oudere kap gevolg zijn zoals hier waarschijnlijk het geval is. De spanten zijn genummerd van 1 t/m 22 in romeinse cijfers. Tijdens de ingrijpende restauratie van het oude kerkgedeelte in de jaren 1911 - 1914 onder leiding van architect Wolter te Riele Gzn. uit Deventer zal de kap geheel of gedeeltelijk zijn verwijderd. Op de restauratietekening van 1910 is door hem namelijk een nieuwe kap getekend: kennelijk ging hij ervan uit, dat het geheel slecht was en totaal vervangen moest worden. De kap bleek uiteindelijk echter toch nog goed te zijn en is terug geplaatst, nadat de gewelven en de voetconstructie verbeterd waren. De sporenparen zijn in willekeurige volgorde herplaatst; alleen sporenpaar no. 10 bleek niet meer te zijn opgenomen. Om het beschot beter te bevestigen en om meer verbinding in de langsrichting te krijgen zijn over de sporenparen gordingen aangebracht.

Omdat aan de eikenkap vrij veel wankanten en schors voorkomen, zijn tijdens ons onderzoek monsters genomen voor de datering. Uiteindelijk blijken de bomen, die voor de nieuwe bekapping hebben gediend, in de zomer van 1813 te zijn gekapt. Zij werden vrijwel direct verzaagd en het hout werd vrij snel verwerkt in de kap. Het is zeer aannemelijk, dat het dak nog vóór de winter dicht was.

Oude sporenkappen die vergelijkbaar zijn met die uit Denekamp en een dakhelling van ca. 55° hebben, zoals bijvoorbeeld die van de thans Hervormde kerk te Norg in het noorden van Drenthe, zouden uit de 13de eeuw kunnen dateren.

De 13de eeuw is in Twente en aangrenzende gebieden de periode van de Romanogotiek. Deze heeft er alleen al door het materiaalgebruik (Bentheimer zandsteen in plaats van baksteen) een heel ander karakter dan in de noordelijke provincies, waaronder Drenthe. Er zijn aanwijzingen, dat ook het schip van de kerk van Denekamp in zijn oorspronkelijke gedaante in die stijl opgetrokken is geweest. De triomfboog mag, zoals gezegd, als een overblijfsel van deze 13de-eeuwse kerk worden beschouwd. De boogopening, die voorzien is van een spitsboog, rust op rechtstanden die bekleed zijn met

Afb. 3. Tekening van kap van het schip, B.H.J.N. Kooij 2000. Naar tekening W.A. Hemsing 1930, aantekeningen van A.A.M. Warffemius gemaakt rond 1977 en eigen waarnemingen in 1999.

kolonnetten. De twee westelijke aan het schip grenzende kolonnetten zijn versierd met kapitelen, die in elkaar gevlochten bladeren te zien geven, terwijl de overige kolonnetten voorzien zijn van knoppenkapitelen. De bladwerkkapitelen kunnen gerekend worden tot de vormentaal van de romaanse stijl, terwijl de knopkapitelen met de Gotiek in verband worden gebracht. Overigens zijn de wangen van de triomfboog merkwaardigerwijze niet helemaal elkaars spiegelbeeld.

Nog duidelijker leeft de romaanse stijl voort in het profiel van de daklijst van het schip. Dit vertoont grote gelijkenis met dat van het omstreeks 1230 opgetrokken romanogotische schip van de kerk van Ootmarsum. Het komt aan beide traveeën voor. Dit lijkt ons een belangrijk argument voor de gelijktijdige totstandkoming van beide ruimtes.

Een ander, maar niet meer bestaand restant van de 13de-eeuwse kerk zou het smalle spitsboogvenster in de noordmuur van de westelijke travee kunnen zijn, zoals dat te zien is op een tekening uit 1733.⁵ De vormgeving hiervan doet denken aan die van dat boven het zuidelijke portaal van de moederkerk in Ootmarsum. Daar hebben wij echter met een niet-originele lichtopening te maken, omdat deze door het boogfries en de daklijst heen is gebroken.

Of de muren van beide schiptraveeën – waarin wij trouwens geen verschil in de steenlagen hebben kunnen constateren – ook oorspronkelijk geschraagd werden door steunberen blijft een open vraag. Gezien de praktijk in de romanogotische stijl lijkt een ontkennend antwoord op die vraag het meest waar-

schijnlijk. Ook over de aanwezigheid van stenen gewelven in het 13de-eeuwse schip valt niets met zekerheid te zeggen. Hoewel het schip van Ootmarsum in steen is overkluisd, zij het in een iets later stadium, houden wij rekening met het feit, dat men daar in Denekamp gaandeweg van heeft afgezien. Dit zou het verschil in steunpunten voor muralen bij de stutten kunnen verklaren. Romanogotische schepen zonder stenen gewelven vindt men herhaaldelijk in de provincie Drenthe (o.a. in Norg, Peize en Zuidlaren). De bestaande steunberen en gewelven in Denekamp zijn in ieder geval niet oorspronkelijk, en pas in de late middeleeuwen aangebracht.

Zoals wij dadelijk zullen zien, moeten de contraforten van het schip ouder zijn dan de toren, die dankzij onlangs verkregen informatie kort vóór het midden van de 15de eeuw kan worden gedateerd.⁶ Dit betekent, dat er met een aanzienlijk tijdsverschil tussen deze steunberen en de huidige gewelven rekening dient te worden gehouden. De gewelweschelpen zijn namelijk opgetrokken van baksteen. Dit verschijnsel, dat bij laatgotische kerken in het grensgebied herhaaldelijk voorkomt, is daar eerst vanaf het einde van de 15de eeuw aanwijsbaar.⁷

Tot slot nog een enkel woord over het oorspronkelijke koor. Voor wat vorm en vormgeving aangaat zijn wij aangewezen op een aantal tekeningen uit het begin van de 18de eeuw, toen het nog bestond. Deze tekeningen geven, zoals gebruikelijk in die tijd, enkel het uitwendige te zien, en zijn niet zó duidelijk, dat zij wat de vorm betreft tot een eensluidende conclusie leiden. Zo menen Stenvert c.s., dat dit koor een driezijdige sluiting had. Wij veronderstellen eerder een rechthoekige vorm, en sluiten daarmee aan bij de visie van Ter Kuile.⁸ Wel staat zo goed als zeker vast dat dit koor smaller was dan het schip.

Toren en traptoren

Dat toren en traptoren later aan het schip zijn toegevoegd, lijkt geen twijfel. De toren is namelijk tegen en op de westgevel van het schip gebouwd. Op de eerste verdieping van de toren is een grote spaarboog aangebracht. Deze dient ervoor om te veel extra druk op de fundering van de voorgevel van het schip te vermijden en aldus verzakkingen te voorkomen. Bovendien fungeert de overhoekse steunbeer op de zuidwesthoek als zijmuur van de traptoren. De in de *Voorloopige Lijst* geuite veronderstelling, dat schip en onderbouw van de toren uit dezelfde tijd zouden dateren en dat de toren later (in het vierde kwart van de 15de eeuw) zou zijn verhoogd, is daarmee onhoudbaar gebleken.⁹ Genoemde veronderstelling is waarschijnlijk mede ingegeven door een ontdekking van architect Te Riele. Hij meende in het midden van de voorgevel van de toren aanwijzingen te hebben gevonden voor de aanwezigheid van diamantkoppen tussen twee torussen. Deze vormgeving deed hem denken aan de ingangspartij van de romaanse toren van Voorst bij Zutphen uit de 12de eeuw. Naar het voorbeeld hiervan werd de ingang van de toren van Denekamp gereconstrueerd!

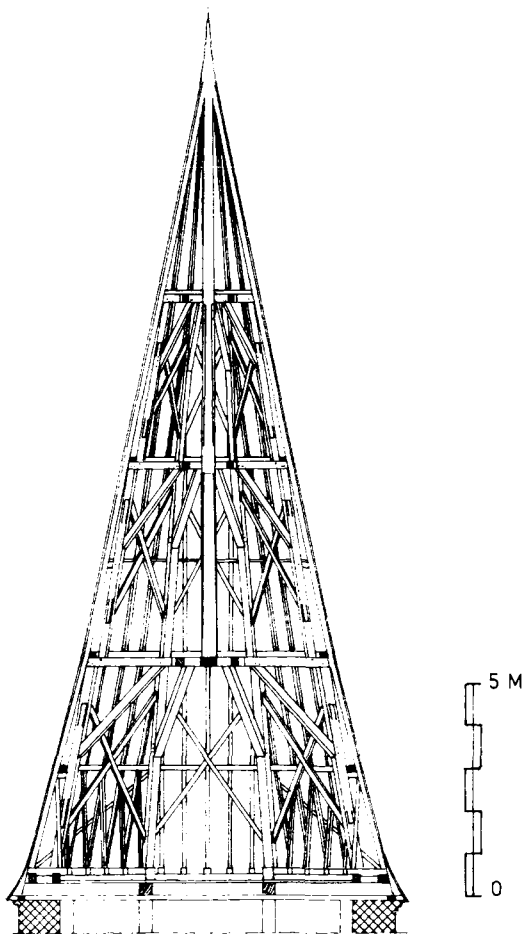
Wat de datering van toren en traptoren betreft kon Ter Kuile – wegens het ontbreken van duidelijke stijlkenmerken – slechts een globale indicatie geven. Hij achtte de 15de eeuw een

mogelijkheid, maar sloot ook het begin van de 16de eeuw niet uit.¹⁰ Kort geleden kon deze globale datering worden gepreciseerd. Albert Reinstra, bouwhistoricus bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, ontdekte op de natuursteenblokken van de eerder genoemde spaarboog kleine steenhouwersmerken, waarvan er in Overijssel meer zijn gevonden. Deze merken, ter grootte van enkele centimeters, kunnen worden gedateerd in het midden van de 15de eeuw. In onderstaande tabel is van de diverse merken één weergegeven.

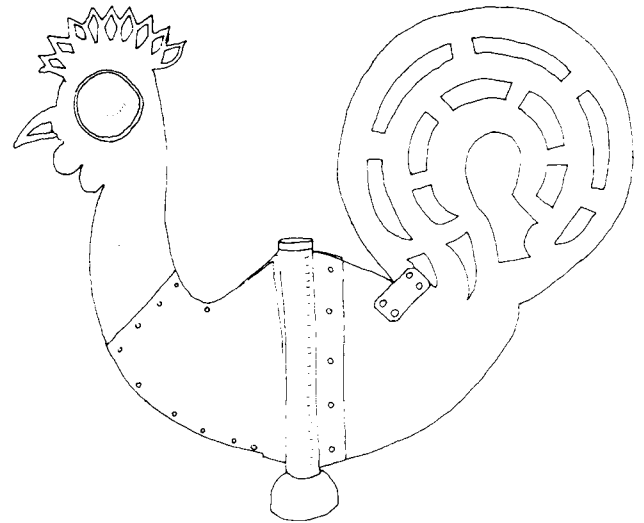
STEENHOUWERMERKEN IN SPAARBOOG TOREN

Noordzijde	┌	+	┐	Y
Zuidzijde	└	┌		

Meer interessante gegevens waren te vinden in de spits van de toren (zie afb. 4 en 5). Opmerkelijk is, dat deze houten constructie de stenen onderbouw in hoogte overtreft (ongeveer

Afb. 4. Tekening van de torenspits, doorsnede oost-west, B.H.J.N. Kooij 2000. Naar tekening W.A. Hemsing 1930 en eigen waarnemingen in 1999.

Afb. 5. Tekening van de haan op de torenspits, B.H.J.N. Kooij 1997. Tekening gemaakt naar foto van A.J. v.d. Wal 1977, archief RDMZ.

twintig tegenover negentien meter). De vrij lage bovenste van de drie stenen geledingen doet vermoeden, dat het in de bedoeling heeft gelegen dit muurwerk hoger op te trekken dan uiteindelijk is geschied.

De spits bestaat uit een opeenstapeling van vier lagen - ook wel geledingen genoemd - met houten jukspanten en een spitse beëindiging. Eén hoofdspant met haaks daarop een tweede spant vormen de kern van één geleding van de torenspits; vier halve jukspanten zijn onder een hoek van vijfenveertig graden toegevoegd zodat een achthoekige plattegrond ontstaat. In de geheel eikenhouten constructie zijn drie tafelmasten te onderscheiden.¹¹ Op het onderste tafelmast rust de koningsstijl. Deze loopt tot in het topje door en zet zich zelfs nog een klein deel buiten de spits voort, ten behoeve van de bevestiging van het torenkruis. De koningsstijl heeft onder een vierkante doorsnede van 25 x 25 cm. Naar boven wordt hij steeds smaller en verandert de doorsnede vrij snel in een achthoek. De onderdelen zijn voorzien van gesneden telmerken, type rechts gebroken, van 1 t/m 4. Aan de genummerde spanten is telkens per geleding een laagaanduiding toegevoegd. De telmerken zijn op basis van de constructie globaal te dateren in de 15de eeuw.

Een exactere datering kon worden verkregen uit dendrochronologisch onderzoek. De houtmonsters zijn genomen door heer Reinstra en leverde een datering op van 1445, met een marge aan beide kanten van dit jaartal van ongeveer vijf jaar.¹² Dit bekend dat de spits tussen circa 1440 en 1450 is geconstrueerd.

Deze jaartallen komen dicht in de buurt van het jaartal van één van de drie middeleeuwse klokken, die tot 1985 in de toren heeft gehangen: de kleine of Mariaklok uit 1436. En het is verleidelijk om de totstandkoming van deze klok in verband te brengen met een akte van 15 april 1436, waarin de vicarie van de H.H. Angenis en Barbara in de 'St. Nicolai' te

SCHEMATISCH OVERZICHT HOOFDELMERKEN SPITS

Onderdeel/ plaats	Spant 1 links	Spant 1 rechts	Spant 2 links	Spant 2 rechts	Spant 3 links	Spant 3 rechts	Spant 4 links	Spant 4 Rechts
Oriëntatie	OZ	WN	ZO	NW	ZW	NO	WZ	ON
1ste geleding	X I	X <	X II	X I<	X III	X II<	X IIII	X III<
2de geleding	≠ I	≠ <	≠ II	≠ I<	≠ III	≠ II<	≠ IIII	≠ III<
3de geleding	≠ I	≠ <	≠ II	≠ I<	≠ III	≠ II<	≠ IIII	≠ III<

SCHEMATISCH OVERZICHT KLOKKEN

Klok/details	Middagklok, De kleine of Mariaklok	Brandklok, st. – Nicolaasklok	Salvator	Bijzonderheden
Diameter in cm	124	138	150	Zie H.J. van Nieuwenhoven, <i>Klokken-vordering 1942-1943</i> , Huizen 1996, 142. En <i>700 jaar kerkelijk leven in Denekamp</i> , uitgave Heemkun- de Denekamp (1977), 59 – 68.
Gewicht in kg	1359	1590	2100	
Toon	E'	D'	C'	
Klokkengieter	Wilhelm	Wolter Westerhues uit Münster	Wolter Westerhues uit Münster	
Oorlogsregistratie- nummer	8 – A – 17.P	8 – A – 16.P	8 – M – 3	
Verplaatsing/d.d.	Kleine klok	Midden klok	Grote klok	
1436				 nieuwe klok geplaatst
1518				 klok aanwezig
1530				 klok verwijderd
1914				 klok teruggeplaatst
1914	Oostcompartiment 	Middencompartiment 	Westcompartiment 	Oude houten stoel verwijderd
1943				Nieuwe ijzeren stoel geplaatst
1945				Via Meppel naar Hamburg
1945				Van Hamburg via Groningen terug
1985	 549 jaar oud			Gescheurde Mariaklok vervangen
1985				Kopie geplaatst
1995				IJzeren stoel verwijderd
1995	Oostcompartiment 	Westcompartiment 	Middencompartiment 	Nieuwe houten stoel geplaatst
2004	 19 jaar	 486 jaar oud	 474 jaar oud	Situatie nu Ouderdom

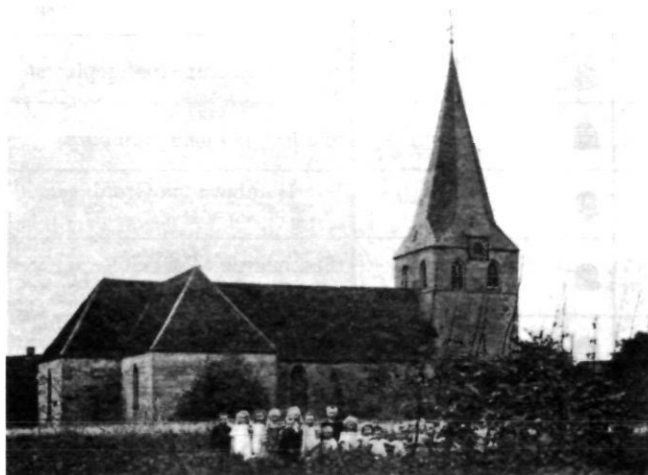
'Denekamp' met inkomsten wordt begiftigd. Hierbij wordt o.a. als voorwaarde gesteld, dat de vicaris van dit altaar tevens de kostersdiensten zal waarnemen.¹³ Het luiden van de klok(ken) is gewoonlijk één van de taken van een koster.

Als ervan wordt uitgegaan, dat deze eerste klok in 1436 werd opgehangen, moet de toren gedurende een aantal jaren een noodafdekking hebben gehad. Naar de reden van deze voorziening kan men alleen maar gissen: geldgebrek, het zetten van de torenromp, wijzigingen van de plannen, of een combinatie van deze factoren.

De oudste klok, de Maria uit 1436, was de middagklok. Zij is in 1974 gaan scheuren en moest in 1985 worden vervangen. Nu staat zij buiten, naast de toren. De tweede klok, de Nicolaas uit 1518, is thans de oudste nog fungerende. Zij deed dienst als brandklok. De derde klok, de Salvator uit 1530, is met een gewicht van 2100 kg. de zwaarste. Zij is, evenals de Nicolaasklok, gegoten door klokkengieter Wolter Westerhues uit Münster in Westfalen. De zware draagconstructie en de compartimentering in drie gedeelten, zoals die vóór de restauratie van 1911-1914 aanwezig waren maken het waarschijnlijk, dat er van oudsher rekening is gehouden met een aantal van drie klokken.

Bouw van een nieuw transept met koor.

Het 13de-eeuwse koor heeft in het begin van de 19de eeuw plaats moeten maken voor een nieuw transept en een nieuw, rechtgesloten koor. (zie afb. 6) Aanleiding voor deze vergroting was de teruggave van de kerk – die sinds het begin van de 17de eeuw in protestantse handen was – aan de katholieken. Het aantal hervormden in het dorp bedroeg destijds 200, het aantal katholieken ongeveer 1000.¹⁴ De overdracht van het kerkgebouw vond plaats op 1 januari 1810. Hoewel Kalf melding maakt van het jaartal 1810 boven de meest oostelijke

Afb. 6. Exterieur van de kerk van Denekamp met het 19de-eeuwse transept. Fotorepro uit: J. Kalf, *De katholieke kerken in Nederland (1906-1910)*, 33.

ingang van de nieuwbouw weet Asma hieraan toe te voegen, dat pas op 1 september 1813 het hoogste punt van dit kerkgedeelte werd bereikt.¹⁵ Aldus is de mededeling van Veldhuis verklaarbaar die beweert, dat er behalve nieuwe ook oude Bentheimersteen aan de uitbreiding werd toegepast, o.a. afbraakmateriaal van de in 1812 afgebroken havezate Everlo in de buurschap Volthe.¹⁶

De nieuwbouw had een voor die tijd ongebruikelijke, omgekeerd-T-vormige plattegrond. Wat Twente betreft kende verder alleen de voormalige, in 1830 ingezegende St.-Plechelmuskerk in Deurningen bij Hengelo een dwarsschip en een rechtgesloten koor, maar hier was het transept een toevoeging uit 1856. En zelfs in de protestantse kerkbouw uit die tijd kan in Twente slechts één voorbeeld van een kruisvormige kerk worden genoemd: de vroegere Grote Kerk in Vriezenveen bij Almelo uit 1801.

De uitbreiding in Denekamp vertoonde geen stijlkenmerken van het destijds gangbare neoclassicisme. Bij de meeste kerken, die in die jaren in Twente werden gebouwd, ligt de nadruk op de voorgevel. Daar is dan ook de versiering – soms in de vorm van klassiek geïnspireerde pilasters – geconcentreerd. De andere gevels vertonen een zeer eenvoudige vormgeving, zoals dat ook bij de oostpartij van Denekamp het geval was. De 'rijkdom' was hier gelegen in het bouw materiaal: Bentheimer zandsteen. Gezien het feit, dat uitsluitend van deze natuursteensoort gebruik is gemaakt, is het niet uitgesloten dat de onbekende ontwerper afkomstig was uit Bad Bentheim of Gildehaus, waar zich groeven van deze steen bevonden. Bouwmeesters uit die plaatsen waren in 1809 en volgende jaren in verschillende steden en dorpen in Twente actief, vooral bij de bouw van nieuwe hervormde kerken (o.a. in Oldenzaal en Ootmarsum).¹⁷

Ondanks het feit, dat bij de 19de-eeuwse oostpartij in Denekamp klassieke elementen ontbraken, beantwoordde de horizontale beëindiging van de muren en het vermijden van topgevels aan het vormgevoel van de oude Grieken en Romeinen. Daar staat wel weer tegenover, dat er hoog opgaande daken waren (in de vorm van zadeldaken met schilden), die weer niet goed met de destijds zo bewonderde bouwkunst uit de klassieke oudheid in overeenstemming zijn te brengen. Geheel onklassiek was de spitsbogige vorm van de vensters. Vanzelfsprekend heeft men hier aansluiting gezocht bij de vormgeving van de vensters van het oude schip. Kalf meende te mogen aannemen, dat deze in 1810 zijn vergroot.¹⁸ De tekeningen van Schoemaker en Meyling uit de 18de eeuw laten echter zien, dat zij toen al grotendeels de bestaande omvang hadden. Niet alleen de afmetingen van de vensters, maar ook de hoogte van muren en daken van het oude en nieuwe gedeelte van de kerk kwamen overeen.

Vervangende oostpartij

In het begin van de 20ste eeuw werd overwogen, de aanbouw uit de jaren 1810-1813 weer te vervangen. De in Noord-Brabant geboren pastoor L. van den Bosch wilde dit gedeelte van de kerk afbreken, het resterende oude gedeelte herstellen, en

Afb. 7. Exterieur van de oostpartij van de kerk van Denekamp vanuit het oosten, foto A.J. van der Wal 1982, archief RDMZ.

daarnaast een nieuw bedehuis optrekken, naar ontwerp van de in het zuiden van ons land werkzame architect J.H.H. van Groenendaal.¹⁹ Het Aartsbisdom Utrecht kon zich echter niet met dit plan verenigen, omdat het bezwaar had tegen de aanwezigheid van twee kerken naast elkaar. Onder de uit Twente afkomstige pastoor G. Warnink, die Van den Bosch in 1907 opvolgde, werd een oplossing voor dit probleem gevonden. In overleg met het bisdom werd er een ander plan ontvouwd, dat ontwikkeld was door de eerder genoemde architect Wolter te Riele. Daarin werd uitgegaan van één kerk: de oude toren en het oude schip bleven gehandhaafd, maar de uitbreiding van 1810-1813 zou plaats maken voor een nieuwbouw, waarop het accent zou komen te liggen.²⁰

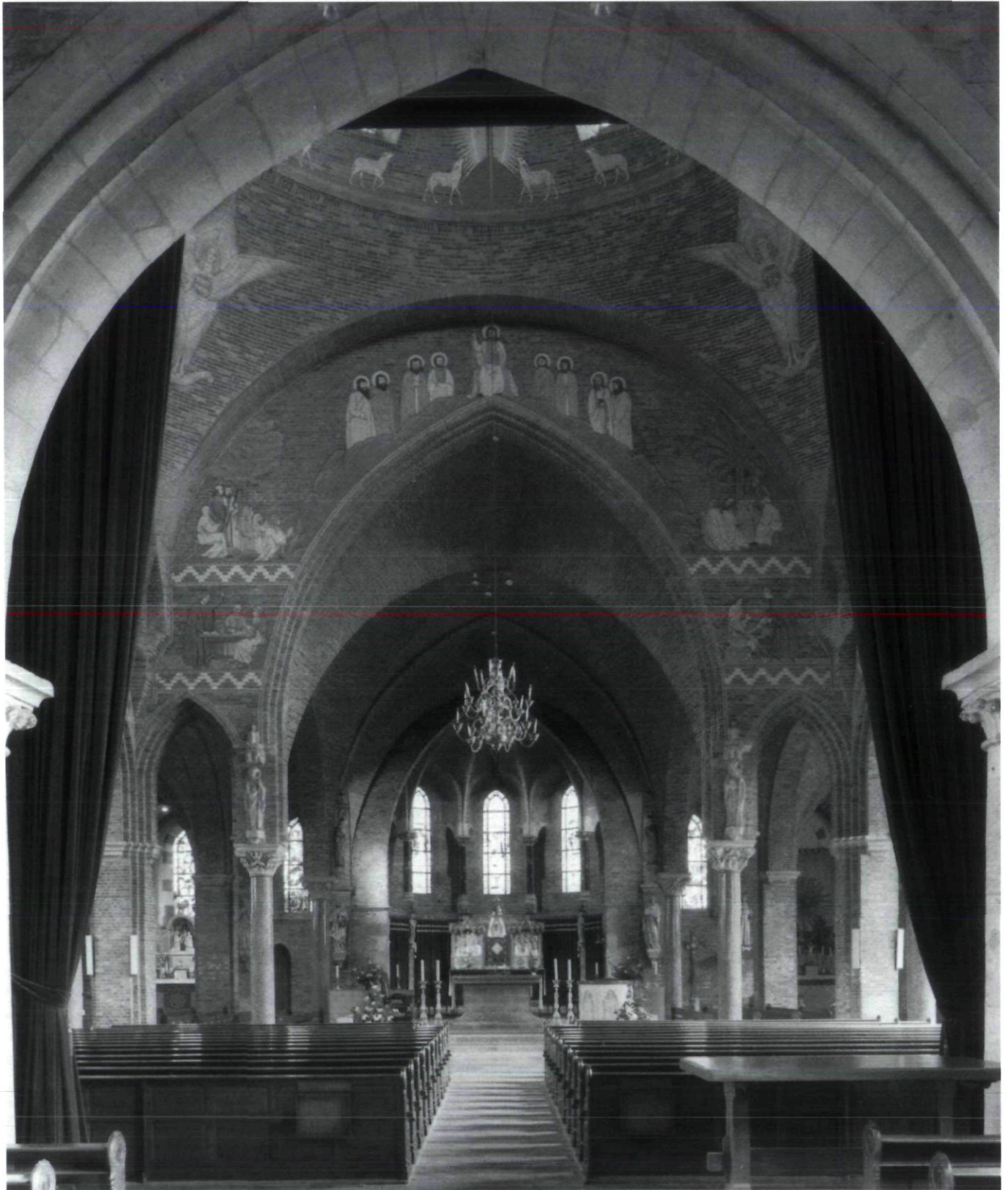
Dit ontwerp werd gerealiseerd (afb. 1 en 2). In april 1910 werd met de werkzaamheden begonnen. Twee eerste stenen in de nieuwe oostpartij maken melding van de jaartallen 1911 en 1912.²¹ Ondanks moeilijkheden tussen architect en opzichter enerzijds en aannemer anderzijds vorderden de werkzaamheden kennelijk voorspoedig, want al in 1912 vroeg de pastoor of de nieuwe kerk eind augustus geconsacreerd kon worden.²² De uiteindelijke ingebruikname vond plaats in 1914,

nadat ook de restauratie van het oude gedeelte haar beslag had gekregen (zie afb. 7).

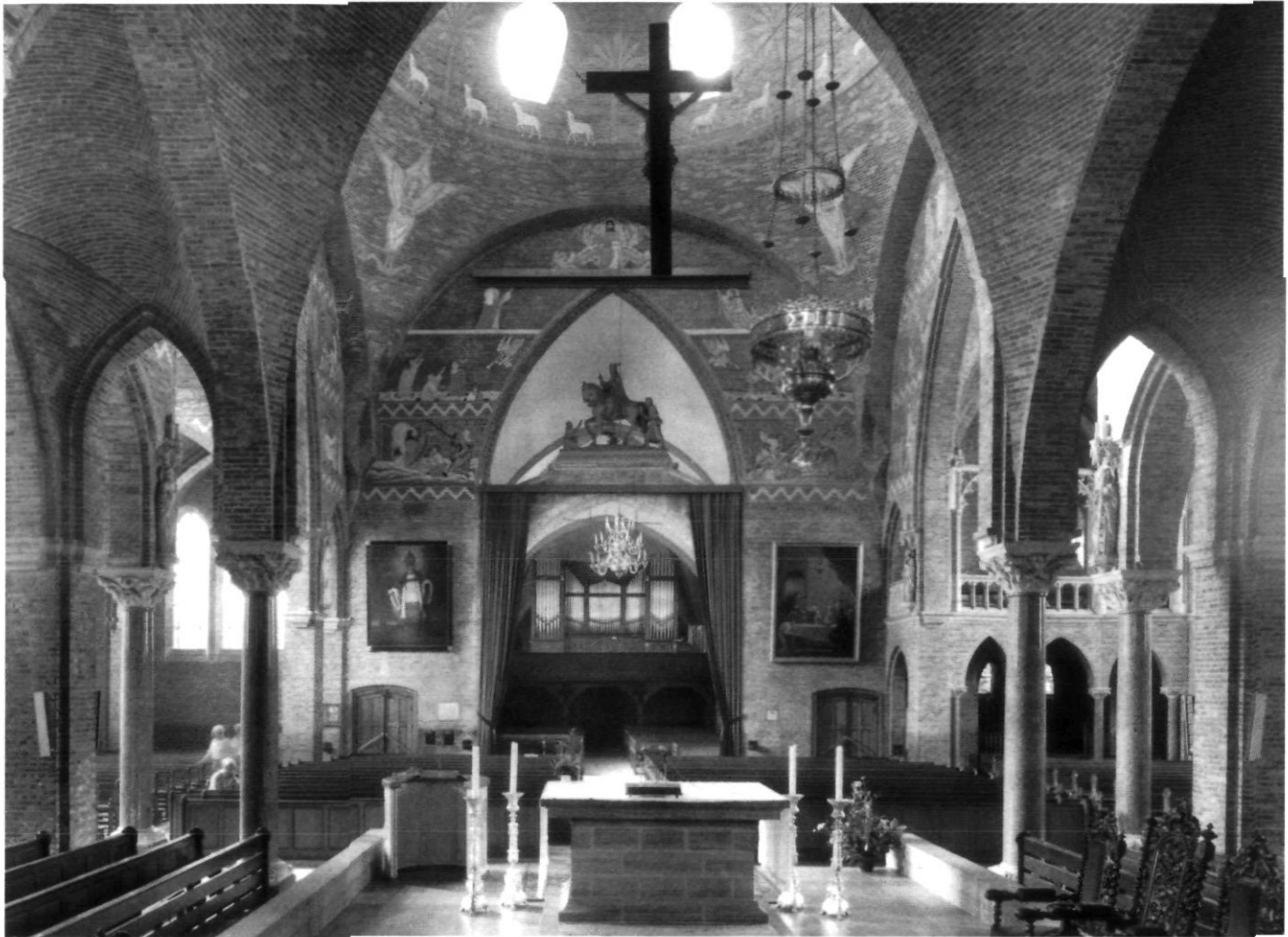
Aansluitend bij de centraliserende tendens, die in deze jaren in het werk van Te Riele is te bespeuren, heeft de oostpartij een nagenoeg vierkante plattegrond. Zij bestaat uit twee, door een gangachtige ruimte van elkaar gescheiden transepten, en een koorgedeelte, waarbij de sluitingen van hoofdkoor en zijkapellen buiten de blokvormige bouwmassa uitspringen.²³

Het westelijke dwarschip – het eigenlijke transept – is driebeukig; het oosttransept en de haaks daarop aansluitende koorpartij tellen ieder vijf beuken. Hoofdkoor en zijkapellen verwijden zich naar het westen toe. Boven de vierkante viering van het westtransept verheft zich een kleinere, achzijdige koepeltoren met lage tamboer. Deze koepeltoren wordt omgeven door vier vierkante torentjes in de hoeken.

Tussen 1910 en 1917 heeft Wolter te Riele een tiental kerken ontworpen, waarvan de vormgeving is geïnspireerd door de Romanogotiek. Ook de uitbreiding van de kerk van Denekamp behoort hiertoe. De romaanse inbreng bij deze kerken blijft vooral beperkt tot de toepassing van graatgewelven.²⁴ Daarnaast zijn er soms boogfriezen aanwezig, maar deze heb-

Afb. 8. Interieur van de oostpartij van de kerk van Denekamp naar het oosten, foto A.J. van der Wal 1982, archief RDMZ 1982.

Afb. 9. Interieur van de kerk van Denekamp naar het westen, foto A.J. van der Wal 1982, archief RDMZ.

ben dan wèl een spitsbogige vorm. Als Gotische elementen bij deze reeks kerken kunnen genoemd worden de steunberen en de spitsbogige vorm van vensters, nissen, scheidbogen, triomfboog en dikwijls ook gordelbogen.

Denekamp is het enige voorbeeld in deze reeks, waar geen steunberen voorkomen. In plaats daarvan zijn er lisenen. Er zijn meer onderdelen te noemen, die met het Romaans in verband kunnen worden gebracht, zoals de rondbogige vorm van de vensters, steekcapen en muralen van de koepeltoren. Maar in tegenstelling tot de andere kerken uit deze serie zijn enkele ruimten (namelijk de sluitingen van hoofdkoor en zijkapellen) overkluisd met aan de Gotische stijl gekoppelde ribgewelven. Deze ribben vertonen niet meer het in die stijl gangbare profiel, maar hebben een bijna vierkante doorsnede. Vanwege hun hoekige vormgeving sluiten zij eerder aan bij die in romaanse kerken, waar sprake is van een rechthoekige diameter. (zie afb. 8)

Behalve graatgewelven en straalgewelven met ribben komen er in de oostpartij ook nog andere gewelftypes voor. Vooreerst dient hier het koepelgewelf boven de viering te worden

genoemd. Verder zijn de meeste van de gangachtige ruimtes tussen koor en zijkapellen en naast de armen van het transept, alsmede de traveeën van de vroegere zangtribune ten westen van de noordelijke arm van het dwarschip overkluisd met gewelven, die men als een kruising tussen een tongewelf en een Boheemse kap zou kunnen omschrijven. Te Riele, voor wie de aanwezigheid van stenen gewelven in een kerk een essentieel gegeven was, experimenteerde graag met nieuwe vormen, die hij gewoonlijk samenstelde uit een combinatie van bestaande. Een aantal van de zojuist genoemde gewelven van het gecombineerde type klimt in de richting van de hoofdas van de oostpartij. Ook dit is een verschijnsel dat in het oeuvre van deze architect herhaaldelijk wordt aangetroffen.

Conclusie

De kerk van Denekamp is om verschillende redenen van belang. Met de moederkerk in Ootmarsum en de kerk in Heek (D) is het één van de weinige religieuze gebouwen, die in de

13de eeuw in Twente en omstreken is opgetrokken en grotendeels behouden gebleven. Voor wat deze regio betreft is het de oudste, zij het niet meer volledig bewaarde eenbeukige kerk. In het schip zijn voor Twentse begrippen vroeg Gotische vormen toegepast. Vooral de triomfboog vertoont een rijke en interessante detaillering, zoals die past in de tijd van de Romanogotiek. De zware, gedrongen toren uit de laatgotische periode kon op grond van een dendrochronologisch onderzoek vrij exact worden gedateerd. En tenslotte is de kerk aangepast aan de toename van het aantal parochianen gedurende de afgelopen eeuwen. De in het begin van de 19de eeuw aangebouwde oostpartij is qua plattegrond uitzonderlijk, vergeleken met andere Twentse kerken uit die tijd: zij had namelijk een kruisvormige plattegrond. En de nieuwbouw uit het begin van de 20ste eeuw getuigt van de pogingen van sommige katholieke architecten uit die tijd, om zich te bevrijden van de alleenheerschappij van de Gotiek en zich ook te laten inspireren door andere traditionele bouwstijlen, vooral door die van vóór de Gotiek.

De huidige bezoeker van de kerk van Denekamp wordt niet alleen geconfronteerd met elementen van stijlen uit het verre verleden, te weten de Romanogotiek en de Gotiek, maar voor een nog groter gedeelte met een navolging van de Romanogotiek in het jongste verleden. En dit laatste verschijnsel wordt even weinig aangetroffen als wat vroeger de Overgangsstijl werd genoemd.

Noten

- 1 L.A. Stroink, *Stad en land van Twente*, Hengelo (O.) 1962, 179 nr. H 1295.
- 2 E.H. ter Kuile, *De Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst. Geïllustreerde Beschrijving*, uitgegeven vanwege de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, deel IV. De provincie Overijssel, eerste stuk: Twente, 's-Gravenhage 1934, 37-38.
- 3 *Voorloopige Lijst der Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst*, deel VII. De provincie Overijssel, Utrecht 1923, 20. Volgens deze lijst is het schip gebouwd in het derde kwart van de 13de eeuw en verbouwd in het tweede kwart van de 15de eeuw.
- 4 H. Janse, *Houten kappen in Nederland 1000-1940. Bouwtechniek in Nederland 2*, Amsterdam 1989, 77 en 299.
- 5 Deze tekening van Abraham Meyling is opgenomen in Andries Schoemakers *Korte Beschrijving van Over IJssel der selver steeden, dorpen, Vlekken, Buurten, en Kasteelen, neevens der selver verbeelding & meest, alle na 't Leeven Geteekend, door Cornelis Pronk en andre, bijeen gebracht, eerste deel* (Historisch Centrum Overijssel, Zwolle, inv. nr. 862). Schoemaker overleed in 1735.
- 6 Nieuwe gegevens uit het dendrochronologisch onderzoek. Zie bij kopje 'Toren en traptoren'.
- 7 Z. Kolks, Bentheimer- en Baumbergersteen aan en in kerken in Salland, Twente, het Kwartier van Zutphen en de Graafschap Bentheim, in: *Tentoonstellingscatalogus Spuren in Sandstein. Baumberger und Bentheimer Sandstein im Gebiet zwischen IJssel und Berkel, Lüdinghausen* 1999, 93.
- 8 R. Stenvert, Chr. Kolman en B. Olde Meierink: *Monumenten in Nederland III, Overijssel, Zeist/Zwolle* 1998, 92; E.H. ter Kuile: o.c. (zie noot 2), 37-38.
- 9 Zie noot 3.
- 10 E.H. ter Kuile, o.c., 38.
- 11 Met tafelment wordt bedoeld de bovenzijde van elke geleding, het houtwerk waarop de volgende geleding begint.
- 12 Het dendrochronologisch laboratoriumonderzoek, het opstellen van de curve, is uitgevoerd door E. Hanraets van het Nederlands Centrum voor Dendrochronologie, Stichting RING, Amersfoort september 1999.
- 13 H. Bordewijk, en R.M. de Raat, *Regestenlijst van het huisarchief Almelo 1154-1578*, I, Zwolle 1993, nr. 285, 96-97.
- 14 J. Kalf, *De katholieke kerken in Nederland, dat is de tegenwoordige staat der kerken met hunne meubeling en versiering beschreven en afgebeeld*, Amsterdam 1906-1910, 33.
- 15 J. Kalf, o.c. (met foto van het oude en nieuwe gedeelte, gezien vanuit het noorden). Het volledige opschrift luidde: 'Dit huis Gods is vergroot 1810. H.A.P.P. (= Henricus Antonius Peze Pastoor)'. H. Asma, *Uit Denekamps kerkgeschiedenis*, in: 't *Onderschoer*, Contactorgaan van de Stichting Heemkunde Denekamp, 6de jg. (1984) nr. 4, z.pl. en z.j. (Denekamp 1984), 29.
- 16 J.A. Veldhuis, *De Oude kerk te Denekamp*, in: 't *Onderschoer*, 1ste jg. (1979) nr. 2, z.pl. en z.j. (Denekamp 1979), 17.
- 17 Zoals bij de hervormde kerken van Oldenzaal (1809, afgebroken in 1933), Ootmarsum (1810) en Denekamp (1810-1811) het geval is of was.
- 18 J. Kalf, o.c. (zie noot 14), 34.
- 19 De bouwgeschiedenis en de voorbereidingen daartoe staan uitvoeriger beschreven in H. Boink e.a., *700 jaar kerkelijk leven in Denekamp. Opstellen en werkstukken van Heemkunde Denekamp 2*, Denekamp 1977, 155-157.
- 20 Vgl. ook b.v. de St.-Pancratiuskerk te Heerlen (toren 1394, schip 12de eeuw en oostpartij omstreeks 1880), en de St. Fabian en Sebastianische in Rosendaal-Osterwick bij Coesfeld in Duitsland (torens 1922, schip midden 13de eeuw, oostpartij 1904-1908).
- 21 Eén van wit marmer aan de oostzijde van de zuidwand van de westmuur van de viering bevat de Latijnse tekst: Prm lapd posuerunt: .../ Ao Di MCMXI; de ander, van zwarte hardsteen, bevindt zich onder het Mariabeeld naast de triomfboog terzijde van de koorsluiting, en heeft als inscriptie: Prims Lapis / Ao Di MCMXII.
- 22 De aannemer, Joh. Verberne, deed daarover zijn beklag bij het bisdom (in een brief van 29 december 1911).
- 23 Dit is ook het geval met de halfrond uitgebouwde, voormalige doopkapel (nu Mariakapel) op de noordwesthoek van de oostpartij.
- 24 Wij dienen ons wèl te realiseren, dat dit type gewelven in afgelegen, ver van de kunstcentra verwijderde gebieden nog tot in de Gotische periode werd toegepast. Een willekeurig voorbeeld is de St. Laurentiuskerke in Arnsberg bij Dortmund (D.), met graatgewelven uit de 13de en 14de eeuw.